רש"י על התורה

הוא פרוש רבנו שלמה ב"ר יצחק ז"ל

מונה על פי כתבי יד וספרי דפוס ישנים ומנקה מכל ההוספות אשר הובאו אל תוכו ומכל השגיאות שנפלו בו, ועם מראה המקומות והמקורים, אשר מהם שאב רש"י את פרושיו.

ונוסף על אלה באור אשר קראתיו לשמי ולזכרי

זכור לאברהם

כולל הערות ובאורים שונים הראויים להפיץ אור על פרוש רש"י

כל אלה הכינה ידי

אני

אברהם ברלינר.

מהדורא תנינא.

YESHIVA LIBRARY UNIVERSITY

פראנקפורט א. מ.

י. קויפמאנן

תרס"ה.

הקדמה.

כארבעים שנה חלפו עברו מאז נשאני לבי ותרהיבני נפשי עוז להוציא לאור את פרוש התורה למאור עינינו רש״י ז״ל. ובדברי אשר הקדמתי לספרי בשבטי ישראל הודעתי את כונתי: א) לברר וללבן שנויי הנירסאות והנוסחאות ברש״י, להסיר סיגי הטעיות ולציין הנוספות, אשר בהמשך הזמן באו פנימה אל פרוש רש״י; ב) להבין דברי רש״י בחומש על ידי פרושיו בתלמוד, אשר קבצתי אותם מכל המקומות שהובאו שם פסוקים מהתורה ורש״י ז״ל בארם, וגם על ידי מה שהבאתי באורים בפרט על ענינים קשי ההבנה מספרים אשר אינם נמצאים ביד כל אדם; ג) לתת מראה מקום לכל מעין הרוצה לעמוד על בורין ועקרן של הדברים בפרוש רש״י. והכונה המשלשת הזאת היא מגמת פני והמטרה אשר אליה אני נושא את נפשי גם היום, בשובי אל אחוזתי בשנת היובל הזאת להדפיס את ספרי מחדש; אולם כמובן השתמשתי הפעם גם בתוצאות חקירותי ובפרי עיוני במקצוע הזה ובכל החומר הרב אשר קבצתי על יד מאז ועד עתה. בעוד אשר בהוצאת ספרי בראשונה היו לי לעזר כעשרת כתבי יד וספרים יקרי המציאות מספרי הדפוס הראשונים, הנה עלתה בידי במשך ארבעים שנה לראות ולבחון היטב יותר ממאה כתבי יד הכוללים את פרושו של רש״י ז״ל וספרים נדפסים הרבה מאד, ועל יסוד חמר כזה יכלתי לבחור הפעם דרך הדשה בהגהת הספר ובתקון הטעיות והשבושים אשר כסו את פניו. אכן טרם אחל תת דין והשבון על אדות דרך זו בחרתי בה, הנני להקדים בזה את הדברים אשר הקדמתי לספרי בצאתו לאור בראשונה, ולא דברים כהויתן, כי נדעתי מהם והוספתי עליהם, אף תקנתי ושניתי בענין ובלשון כפי ההכרח והצרך.

בשנת מות רבנו גרשום מאור הגולה, היא שנת ת״ת לאלף החמישי, זרח שמשו של רבנו שלמה בר יצחק, ונתקימה דרשת חכמ״ל על הכתוב וזרח השמש ובא השמש [1]), כי הוא האיש אשר הפיץ אור בהיר כמעט על כל התורה כלה, שבכתב ושבעל פה, ונתן לה עז ותעצומות בקרב כל ישראל, כאשר העידו עליו בני דורו וחכמי לב שבאו אחריו. ואמנם לרבנו שלמה יאתה תהלה, כי הוא דרך בדרך הממוצע, אשר בו הפשט והדרש יחדיו יהיו תמים לפרוש המקרא, איש באחיהו ידבקו יתלכדו ולא יתפרדו. הוא עמל וטרח לברר מתוך מדרשי הכמו״ל את הדרש הקרוב יותר לפשוטו של מקרא, כמו שכתב בפרושו לבראשית נ׳ ח׳ ושנה הרבה פעמים במקומות אחרים [2]): „ואני לא באתי אלא לפשוטו של מקרא ולאגדה המישבת דברי המקרא דבר דבור על אפניו״. ואם כי יש אשר לא שמר את הכלל הזה, כאשר יראה הרואה את פרושיו וכאשר העידו הרמב״ן והמזרחי ואחרים [3]), הנה על פי הרב

---

[1]) קהלת רבה במקומו, יומא דף ל״ח ע״ב ועוד בב״מ.

[2]) ראה למשל בראשית ל״ג כ׳: ואני לישב פשוטו של מקרא באתי; שמות ל״ג י״ג: ואני לישב המקראות על אופניהם ועל סדרם באתי.

[3]) רק הראב״ע בשפה ברורה (דפוס פיורדא דף ה׳) הפריז על המדה באמרו, שרש״י ז״ל פרש תנ״ך ע״ד דרש והוא חושב כי הוא ע״ד פשט ואין בספריו פשט רק אחד מני אלף. וע׳ בנוכוקי המבאר שם שכתב ג״כ לאמר: „הפליג החכם פה לדבר קשות על פרושי רש״י ז״ל אשר

מצאנו אותו הולך נכוחו בדרך הפשט הוך והצלול באהבתו אותו, והרבה פעמים הוא נוטה לדרשה קרובה יותר למשמעות המקרא, אע״ג דמסקנא ליתא כוותה, כאשר כבר העירו המפרשים [4]). ומעתה לא יפלא בעינינו בראותנו, אשר המדרש ביד רש״י כחמר ביד היוצר, ברצותו מרחיב וברצותו מקצר, ככל אשר ראה צורך להטות את לשון הדרש אחר פשט הפסוק, כמו שמצאנו כמה פעמים בפרושיו. ואעפ״י שנתן רש״י לדרשות חכמו״ל פי שנים בפרושו — כי כנראה ממראה־המקומות אשר ציגתי בכל עמוד ועמוד מעמודי החבור הזה, החלק היותר גדול של פרושיו בהררי קדש יסודתו, בתלמוד ומדרשי חכמו״ל — בכל זאת הניח לפעמים את הדרש לגמרי, בפרט אם לשון המקרא אינו מתישב אחר ענין המדרש אלא בדוחק, והוא לוקח לו שטה אחרת בפרושו לפי דעתו הזכה, ושם רואים אנחנו את גדולתו, ואין ערוך אליו בכל מקום אשר דרך בדרך הפשט ברחב בינתו, בעמק שכלו ובקצר אמרתו להכין כונת הכתובים ע״י באור המלות ופתרון הענינים בטוב טעם ודעת.

החכמי דור ודור אמנם הבינו את יקרת ערכו של פרוש רש״י ז״ל וחבה יתרה נודעת לו מאז ועד היום [5]), וזה לך האות שאע״פ שרבתה אהבת הפשט ותגדל עד מאד בבר בימי חיי רש״י, כאשר הודה הוא עצמו בוכוחו עם נכדו הרשב״ם, שאלו היה לו פנאי היה צריך לעשות פרושים אחרים לפי הפשטות המתחדשים בכל יום״ [6]) ואחרי סמוך ומופלג לרש״י [7]) קמו המפרשים המעמיקים עד מאד בפשוטו של מקרא, [8]) כמו הרשב״ם, ר׳ יוסף קרא, ר׳ יוסף בכור שור, רד״ק ורבים זולתם, והוציאו לרב את הדרש מפני הפשט, בכל זאת נפש כלם חפצה בפרוש רש״י. כבר הזכרתי במקום אחר [9]), כי כששים שנה אחרי מות רבנו מצא הראב״ע ברומא את פרושיו לכה״ק, אף חרה אפו על אשר שמו עליהם עין לטובה; ר׳ אברהם בנו של הרמב״ם משתמש בפרושי רש״י, והראב״ד, איש ריבו של הרמב״ם, יזכירם בכבוד, וגם בארצות המזרח

מימיו אנו שותים, ברם נכון הדבר שפרושי רש״י ז״ל על התנ״ך אינם כל כך לפי פשוטו של מקרא, כמו שהודה בעצמו בויכוחו עם נכדו הרשב״ם וכו׳ בכל זאת מצאנו הרבה פעמים שירר רש״י ז״ל לעומק פשוטו של מקרא והפיץ אור על פני כלו, עד שהראב״ע בעצמו ושאר מפרשי המקרא הזכירוהו ושבחוהו בפרושיהם״.

[4]) ע׳ בבאורים של מהר״י איסרלן ויקרא כ׳ כ״א, וע״ג במזרחי פ׳ נח פסוק אך בשר בנפשו ובפרשת בא פסוק ראשו על כרעיו ובכמה דוכתי. וכן בצידה לדרך פ׳ ויקרא פסוק ואת השני יעשה עולה כמשפט, וכן במהרש״א סנהדרין ס״ה ב׳ ד״ה בעל אוב, ובמקומות אחרים גלאיתי לזכרם פה.

[5]) ע׳ דברי ר׳ פרופיאט דוראן במעשה אפד צד 41: „רואים אנחנו תפארת בעלי חכמת התלמוד והמוציא לאור תעלומותיה הרב הגדול רש״י ז״ל העמיק בהבנת המקרא וכתב עליו פירושיו הנאים וגם בדקדוק הלשון כתב דברים נחמדים ודי בו מוסר לכל מי שהוא למטה ממנו בהכמה.״

[6]) ע׳ רשב״ם ריש פ׳ וישב.

[7]) רש״י נאסף לעולמו בשנת ס״ה למאה התשיעית לאלף החמישי, היא שנת תתס״ה לפרט, כאשר נכתב בסוף סדור רש״י כ״ו משנת מ״ב, ובכ״י אחרים מצאתי: נלקח ארון האלהים קדש קדשים יועץ וחכם חרשים הרב הגדול רבינו שלמה בן הקדוש ר׳ יצחק הצרפתי ז״ל שנת ד׳ אלפים תתס״ה לפרט בכ״ט תמוז ביום חמישי ובן ס״ח שנה היה ונהה נה״י נהיה וסימן ובעוד ששים וחמש שנה יחת אפרים מעם.

[8]) ולפעמים יותר מהראוי, עד שלאהבת הפשט נוטים לפעמים מנקדת האמת; ע׳ דברי הרמבמ״ן באור לנתיבה. (בהקדמה כוללת).

[9]) במחברתי Beiträge zur Geschichte der Raschi-Commentare (ברלין תרס״ג) צד 14.

החלו כבר בימים קדמונים מאד לעסוק בהם הרבה [10]). ומן הוא והלאה מצאו פרושי רש״י חן בעיני דורשי התורה כלם, מרב הרבנים עד צעיר התלמידים. בפרט זכה פרושו על התורה לכבוד גדול. הדרשנים הכניסו דבריו בתוך דרשותיהם ושמו אותם לפעמים למטרת חפצם בלמדם דבר ד׳ לרבים; המורים קבלוהו בכל בתי מדרש וספר וחנכו את תלמידיהם הרבים ללמוד בו ולהבין את אמרותיו. וכל איש ואיש, אף אם לא היה בר אורין שם עינו בו, עד אשר הרב הגאון בית יוסף הורה ללמדו בכל שבוע ושבוע בעת קרוא שנים מקרא ואחד תרגום (א״ח סימן רפ״ה ע״ש), ומהרש״ל בס׳ ים של שלמה (קדושין פ״ב סי׳ י״ד) כתב, שאם אינו יכול ללמוד שניהם יקרא פרש״י ולא תרגום ע״ש. והיש מהר נתפשט פרוש רש״י על ידי תלמידיו ועל ידי המעתיקים, גם על ידי המפרשים שבאו אחריו, אשר הזכירוהו ושבחוהו הרבה פעמים בספריהם, ואח״כ גם על ידי המדפיסים [11]), ובצדק נוכל לאמר, כי כמעט אין בכל הספרים שנכתבו אחר חתימת התלמוד ספר אחד, אשר השגיחו עליו הסופרים, המבארים והמחברים, כמו שהשגיחו על פרש״י מאז יצא לאור עולם ועד הנה. יותר ממאה ושלשים ספרים נודעים לנו, אשר נושאים ונותנים בפרוש רש״י, לדרוש ולחקור ולגלות מצפוני דבריו, חוץ מאותם הספרים המביאים את פרושו בדרך אגב, אשר אין ספורות למו.

והנה אם נשים עין בוחנת על פרש״י ונחקרהו בחקירה עיונית, נמצא בו לפעמים את עקבות תלמידיו ונכיר את הפעולה אשר פעלו עליו, אם בפרשו בעצמו את הכתובים על דעתם, או במה שהכניסו הם פרושים אל תוך פרושו ממה ששמעו מפיו או ממה שהוסיפו מדעתם. אחד מאלה התלמידים הוא בלי ספק ר׳ שמואל בן מאיר (רשב״ם) נכדו של רש״י. הן ידענו גם ידענו, כי עסק הרשב״ם בפרוש הכתובים ובאורם על פני זקנו, בעוד בחיים חיתו, גם ראינוהו מתוכה עמו ע״ד צרכי הזמן ומעמו בענין הזה, ורש״י הודה לדבריו. ואמר שהיה מן הראוי לעשות „פרושים אחרים לפי הפשטות המתחדשים בכל יום״, [12]) ואי אפשר הוא, שלא פעלו הוכוחים האלה את פעולתם על לב רש״י, ואם לא הספיק לו הזמן לכתוב „פרושים אחרים״, עכ״פ עבר על פני פרושו וישנהו לטוב אם מעט ואם הרבה. ובמקום אחד נראה הדבר הזה באר היטב. כנודע כלל גדול כָּלַל הרשב״ם, כי יש פסיקים בכה״ק, אשר „חֲצָיָם הראשון אינו מסַיֵם את הדבור. עד שיבוא חציו האחרון וכופלו ומשלים דברו״, והוא מביא את כל הפסוקים הבנויים על הדרך הזה [13]). וברש״י שמות ט״ו ו׳ נמצא פרוש על פי הכלל הזה [14]), ומחברו אומר עליו שהוא „פשוטו של מקרא״, ובתור ראיה מובאים כמה פסוקים שהזכירם הרשב״ם, ואין ספק שיש כאן הוספה על פי הרשב״ם, שהוסיפה כנראה רש״י בעצמו, ובתחלה היו כתובים ברש״י כל הפסוקים שהובאו

---

[10]) כשמונים שנה אחרי מות רש״י נעתק פרושו על מס׳ ב״מ בעד ר׳ דוד ראש הגולה בעיר מוסול; ראה Darmesteter בספרו Etudes judéo-franc. ח״א צד 116. גם ר׳ שלמה בן שמואל הפרסי ראה את פרש״י והשתמש בו בספרו; ראה באכער בספרו Ein hebr.-pers. Wörterbuch צד 45; ראה גם מש״כ בספרי Beiträge הנ״ל צד 45 הערה 21.

[11]) הספר הראשון בלה״ק, אשר ידענו בברור זמן הדפסתו, היה פרש״י על התורה שנדפס ע״י ר׳ אברהם בן גרשון בעיר ריגיו שבמדינת קאלאבריאה בי׳ אדר שנת רל״ה; ע׳ רע ראפסי אנגאלען עמוד 2.

[12]) ראה לעיל צד 8, וע׳ ראזין בספרו R. Samuel b. Mëier als Schrifterkl. צד 69

[13]) ע׳ רשב״ם בראשית מ״ט כ״ב, שמות ט״ו ו׳, וע׳ ראזין בספרו הנ״ל צד 143.

[14]) ימינך ד׳ וכו׳ וכמה מקראות דוגמתו כי הנה אויביך ד׳ כי הנה אויביך יאבדו וכו׳. ע״ש בהערתי אות ז׳.

ברשב״ם (ומקצתם גם ברמב״ן), וכן מצאתי בכמה כתבי יד, אלא שהמעתיקים הניחו את מקצתם ולא העתיקום. ובאמת מצאנו, שהיה רש״י יודע שהכלל הנזכר הוא כללו של רשב״ם וכי הודה לו, „וכשהיה מגיע לפסיקים אילו היה קורא אותם פסוקי שמואל״ [15]).

ר׳ יוסף קרא, תלמידו של רש״י, שת נוספות על פרושו של רבו, כנראה מתוך כ״י עתיקים לימים, ואת ההוספות האלה קבצתי כעמיר גורנה במחברתי פליטת סופרים (מגנצא תרל״ב). על אדות פרושי רי״ק לנו״כ הרבו לדבר חכמים שונים ובאחרונה הח׳ ר״ש פאזנאנסקי [16]), והוא הוא המוכיח [17]), כי היה היה רי״ק איש הבינים בין דודו ר׳ מנחם בר חלבו ובין רש״י, כי הוא מסר לרש״י את פתרוני ר׳ מנחם לפסוקים הרבה מבה״ק, ועל מה שהוסיף רי״ק מדילי׳ על פרוש רש״י רמזתי אני בכמה מקומות בהערותי [18]). ובהיות שרי״ק קורא את עצמו פעמים רבות בשם „המעתיק״, ומתוך דבריו יוצא ברור שהיה לו משא ומתן עם רש״י פה אל פה [19]), אפשר ללמוד מזה, שהוא היה הראשון שהעתיק (מתוך הגליון, כי אפשר שלא כתב רש״י את פרושו בספר מיוחד בפני עצמו) והכניס בו כמה הוספות בשם עצמו, ולפעמים גם מבלי הזכיר את שמו, כי רוב הפרושים המתחילים במלות „ואומר אני״, בכמה מקומות שנלאה רש״י לפרש את הכתובים פרוש מספיק ומתישב על הלב, מפי ר׳ יוסף קרא יצאו [20]).

ועד השלישי אני בא, הוא ר׳ שמעיה. ע״ד חלקו של ר׳ שמעיה בעבודת רבו רש״י בפרושיו כבר דברתי במקום אחר ביתר באור [21]), ובסוף דברי העליתי, כי

---

[15]) ע׳ Magazin כרך ז׳ צד 189. ופה המקום אתי להעיר, כי בסוף התוספת ברש״י בראשית ט״ו י״א (הפגרים מתרגמינן וכו׳ עד ל׳ פגר) נמצא באחדים מכתבי היד: „כך פירש רבינו מאיר בר שמואל״ או: „כך שמעתי מפי רבינו יהודה בר שמואל״. הראשון הוא אולי אביו של הרשב״ם, ואם הנוסח השני הוא העקרי, אולי הכונה על ר׳ יהודה ההסיד, כדעת צונץ בספרו Zur Geschichte צד 76.

[16]) במחברתו „פתרוני ר׳ מנחם בר חלבו לכתבי הקדש״ הנדפס בספר היובל להח׳ ר״ב סוקולוב, וגם בתוצאה מיוחדת.

[17]) מבוא צד 8.

[18]) בראשית י״ט הערה ג׳ (ושם נאמר „והודה המורה לדבריו״); כ״א הערה ז׳; כ״ד הערה ט״ז; כ״ה הערה י״ב; כ״ז הערה ג׳; ל״א הערה ט׳; שמות ג׳ הערה ה׳; י״ג הערה י״ה; כ״ז הערה כ׳; ל׳ הערה ה׳; ל״ד הערה ד׳; במדבר י״ד הערה ד׳ (בכ״י ליידען משנת המאה הי״ג נמצא בסוף הדבור: „כך למדנו ר׳ יוסף״); כ״ג הערה א׳ והערה ו׳; כ״ד הערה ט׳; דברים ל״ב הערה כ״ה.

[19]) ראה בהערה שלפ״ז וע״ג בראשית י״ט ט׳, כ״ה י״ב, במדבר י״ז ח׳, כאשר העתקתי בספרי פליטת סופרים, וע׳ מה שכתבתי בהערתי לבראשית מ״ט הערה ח׳.

[20]) כן למשל בשמות ט״ו ז׳ „ולי נראה אותה ימין עצמה וכו׳״ (עד „ופשוטו של מקרא״); שם כ״ד י״ג כתב רש״י „לא ידעתי מה טיבו של יהושע כאן״ ואח״ז נמצא „ואומר אני״, וכן שם כ״ז כ״ה „ולי נראה שהגירסא כמין שני הווקין״. אולם מש״כ בשמות י״ד כ״ד „ואומר אני לפי שהלילה חלוק וכו׳״ הם כנראה דברי רש״י בעצמו ומכוונים למש״כ בברכות דף ג׳ ע״א. גם מש״כ שם י״ב י״ג „ואני אומר כל פסיחה לשון דלוג וקפיצה״ דברי רש״י הם, ולחזק הוא בא את פרושו בפסוק י״א (פסח=דלג) נגד דעתו של מנחם המפרש ופסחתי = והמלתי. וראה שמות כ״ג ב׳, ששם מקדים רש״י לפרושו עפ״י הפשט ונגד הדרש את המלת „ואני אומר״. וכן בבראשית י״ד ו׳ „ואומר אני״ כנגד התרגום; וכן עוד במקומות אחרים. ובלי ספק גם התשלום בבראשית י׳ י״ב, המתחיל „ולי נראה״, שייך לאחד מהתלמידים הנ״ל.

[21]) במחברתי Beiträge צד 17 והלאה, וע׳ שם צד 20, בפרט לפסוק במדבר ל״ג נ״ה, דברים ב׳ י״ג „כך הגיה רבינו שמעיה תלמידו של רבינו ש״י״ (ר״ל שלמה יצחקי).

על פי „הגהותיו" של ר' שמעיה שמצאתי בכ"י ושהוצאתי לאור ראשונה נוכל לשפוט, אשר יש לפנינו בכמה מקומות בפרושי רש"י, ובפרט בפרושו על התורה, מהדורא בתרא, כי שלח ר' שמעיה את ידו להוסיף על דברי רבו או לגרוע מהם. אחדות מהגהותיו של ר' שמעי' ראויות להזכר פה, והן:

בראשית י"א ג': בפרש"י שהעתיק ר' שמעיה חסר הבאור עפ"י הדקדוק למלת וְנִבְלָה.

" י"א ל"ב: הדברים המובאים בשם ר' אהרן, ר' שמעי' הוסיפם.

" י"ח כ"ז: „ולפי שסדום וכו'", הדברים האלה חסרים בכמה כ"י, ור' שמעיה הכניס אותם לתוך פרש"י; והוא הדין במש"כ כ"ח ה' „אני יודע וכו'" ובפרשה ל' ל"ח „אשר תבאן".

שמות ל"ב י"ג: „אם בשרפה — לחרן" תוספת היא מר' שמעי'.

ויקרא י"ג ל"ז: „צהוב כמו זהוב אורבלא", תוספת ר' שמעי'.

" כ"ה י"ח: „וישבתם — והיו", ושם פסוק ל' „אשר לא חומה — על זה", וכן כ"ה מ"ז ומ"ז „איש באחיו — לגר תושב" מתוספות ר' שמעי' הם, והם חסרים בכמה כ"י.

" כ"ז ג': „ערכך כמו ערך וכפל הכפין לא ידעתי", ע"ז מוסיף ר' שמעי' ואומר „ואני מדמה לו באכה סדומה באכה אשורה".

במדבר ל"ב י"ז: על מש"כ לפנינו „לפני — תנאם" מוסיף ר' שמעי' את הדברים רבי הערך: „צוני ר' להגיה".

דברים ג' י': „ילמדו", ושם פסוק כ"ד „ולפי פשוטו — מלכים" מתוספות ר' שמעי' הם וחסרים בכמה כ"י.

ופה המקום אתי להעיר על מה שנמצא בכמה כ"י על הפרוש בראשית כ"ז כ"ה, הנובע מתנחומא ב', הציון „מפי ר' שמעון מורי" (ובכ"י אחד „מפי מורי ר' ישמעאל"), וזה סגנון משונה ובלתי רגיל בפי רש"י, ולפע"ד טעות יש כאן, שהיה כתוב בתחלה „מפי ר' שמ'", ר"ל ר' שמעיה, ואחד מן המעתיקים קרא וכתב מפי ר' שמעון מורי. והדין הזה נוהג לע"ד גם בפרוש בראשית ל"ב ל', הנובע ממדרש ב"ר. ובקצת כ"י נמצא שם על שם ר' שמעון פרוש אחר, והוא: „ומפי ר' שמעון מורי שמעתי שאין רוצה לגלות שמו שלא יטול עטרה לומר גם זה עשה פלוני שאינו אלא כעבד עושה שליחות" [22]. וכבר החליפו שם שמעי' בשם שמעון גם במקום אחר, ביחוקאל כ"ז י"ז, ששם הלשון כפי נוסחאתנו „מפי ר' שמעון מצאתי שמצא במקרא תרגום ירושלמי וכו'", אולם בכ"י נמצא הנוסח הנכון: „פרוש שמעיה כמו שמצינו בתרגום ירושלמי וכו'" [23].

אולם ההגהות וההוספות האלה לא השחיתו את הוד פרושו של רש"י ואת הדרו, ולא עוד אלא שבבחינה ידועה נוכל להשבם כנוף הפרוש כפי שהנחילוהו לנו הקדמונים. אבל ברבות הימים הרבו ידים עסקניות להכנים בדברי רש"י הוספות ושנויים כהנה וכהנה, ושבשו את הלשון ואת הענין בכמה מקומות. המעתיקים הוסיפו פרושים, אשר המציאו מסברת עצמם או ששמעו מפי אחרים (ועל פי הרוב המוסיף גורע), ואם אמנם לפעמים התוו ת"ו על הדוספות לאמר תוספות היא זו [24], או

[22]) ראה במהדורא קמא צד 60.

[23]) ראה בספרי Beiträge צד 22 והלאה.

[24]) בכמה מקומות בכה"י נמצאות הוספות מזמן קדום מאד, והן מסומנות באות ת' = תוספת ובפרט נמצאות הוספות כאלה בכל המקומות אשר רש"י ז"ל הזכיר רק ברמז את דברי חכמו"ל במדרשים אשר שאב מהם, ויבואו אחרים ויוסיפו את הדברים וימלאו את החסרון, כמו למשל

כתבו אותן על הגליון מבחוץ, הנה בארך הזמן נמחק הציון וההוספות הובאו מדלתי החבור וחוצה אל הקדש פנימה, וכעת נראה כאלו הן מפרושיו של רש"י עצמו [25]. המחברים והמפרשים, המבארים והמלמדים, כל אחד שלח ידו להניח ברש"י כח פ"ץ לבו ויעשה בו כאדם העושה בחוך שלו, וכלם חשבו לתקן מה שהיה נראה בעיניהם שצריך תקון כדי לעמוד על כונת רבנו, וכתבו ומחקו, וגרעו והוסיפו על פי הסברא ולא בראיה ברורה שיש שם טעות [26]. ופעמים רבות חסרון ההבנה והעיון בדברי המחבר, או הסרון הידיעה בדינים [27] או בדקדוק [28] גרם את כל אלה, והמגיהים מעלו בקדש, כי עקשו את הישרה ועותו את אשר חשבו לתקן. ויש אשר הכניסו המדפיסים הראשונים כמה שגיאות בפרוש רש"י מפני שלא היו בקיאים בכתב הישן ולא היו מבינים ומכירים צורת האותיות, המתחלפת ממדינה למדינה, ומזמן לזמן [29], או שהיו נמשכים אחר שווי ההברות ושגרא דלישנא [30]. והמדפיסים

במדבר ה' י"ב; כ"ב כ"ה ול"ד; דברים כ"ח נ"ד (ראה הערותי לכל המקומות האלה). בפרוש רש"י לפ' קרח (ראה פרשה ט"ז הערה י"ב) ופרשת דברים נתוספו מדרשי אגדה באריכות.

[25]) ראה למשל בראשית כ"ה הערה י"ח.

[26]) ע' רמ"א ביו"ד סימן רע"ט וע"ג בחדושי הרמב"ן לב"ב דף קל"ד עפ"י דברי רבנו תם בהקדמתו לס' הישר.

[27]) לדוגמא אזכיר בזה רק דבר אחד. במדבר י"ט י"ג ד"ה במת בנפש כתב רש"י: „שאין טומאתה צריכה הזאה", ועלה על לב אחד המגיהים להרחיב את הדברים והוסיף „אלא טומאת שבעה", ושגגה היא היוצאת מדעה כוטעת, כי טומאת בהמה אינה צריכה אלא הערב שמש כמבואר במקרא בפ' שמיני. ובלי ספק נתוספו הדברים האלה גם כן על ידי איזה מגיה בפרוש המזרחי, כי גם שם הם נמצאים ולא העיר על השבוש, ובספרים הנדפסים מחדש כבר הקיפו את הנוסחא המשובשת בשני חצאי עגול.

[28]) מאז ועד היום הזה נבוכו רבים בהבנת דברי רש"י לבראשית ל"ז י"ח: „ויתנכלו וכו' אתו כמו אתו עמו כלומר אליו", ועפ"י הרב מפרשים את הדברים על הדרך שכתב הרב בעל חומרי מתניתא: „ר"ל דאותו מיותר לז"כ דר"ל כמו וידבר אתו במלכים ב' כ"ה דר"ל עמו כמו לא נעשה עמו דבר במגילה ו' דאינו ר"ל שעשאו ודברו יחד שניהם אלא ר"ל אליו „מ"ר". על דרך זר ומוזר כזה עקמו את הישרה והחשיכו את יפעת מאורם של באורי רש"י! ובבית אבות על מס' אבות צד 80 ראיתי: „משום דכתיב ויתנכלו ולא וינכלו, דויתנכלו משמע שנתפעלו בהערמיות עד שכל מחשבתם לא הי' רק עמו וא"כ גם יוסף הי' במחשבה שהם היו מחשבים והוא הי' במחשבה וז"כ אתו ומפרש אף שקורין אותו בוי"ו הוא אתו בלא וי"ו שכן כתיב בלא וי"ו ומפרש דאתו הפרוש הוא עמו וכדי שלא נפרש דעמו הוא היינו שגם מחשבתו הי' עליהם לכן אמר כלומר אליו היינו שכל מחשבתם הי' רק אליו", והדברים דומים למה שהבאתי בהערתי במקומו בשם האפודי. אבל האמת הוא, שמלות „כלומר אליו" תוספת הן שהוסיפו האחרונים מבלי הדעת. גם דברי רש"י במדבר ו' ה' היו לפוקה לקוראיהם, ועל מה שכתב „נקוד פתח לפי שהוא דבוק" הוסיפו לומר „פתח קטן", ועוד כמה וכמה שנויים נמצאים פה בכה"י, ובספרים הנדפסים הוסיפו שבוש על שבוש, וגם המו"ל האחרון שהדפיס זה לא כבר פרוש רש"י בהולנד הגיה מדעתו וכתב „אף שהוא דבוק" (וכל הנוסחאות, בספרים נדפסים וכ"י, שוות בענין זה ובכלן נמצא „לפי שהוא דבוק"!), ובא להם זה מפני שלא ידעו, אשר לדעת רש"י מלת פרע ישתנה נִקוּדָה כשהיא באה בסמיכות, אף כי באמת אין הדבר כן במש"כ שד"ל (הבאתי דבריו שם בהערתי). ואעיר בזה כי יש לפעמים ברש"י באורים עפ"י הדקדוק שלא נוכל להכינם רק באמרנו, שהיתה לפניו נוסחא אחרת בנקוד. ראה למשל בשמות ה' ט"ז: „וחטאת עמך. אלו היה נקוד פתח וכו'", ונראה מדבריו שהי' כתוב לפניו וְחַטָּאת עמך, וכן נראה גם ברשב"ם ע' בדבריו.

[29]) רק על איזה מקומות ארמוז פה, אשר נתהוו שם טעיות בפרש"י מפאת האותיות הדומות בכתב או מפאת התחלפות האותיות אחור וקדם. בראשית ל"ה א' כדרך במקום נדרך; שמות י"ט י"ט כך במקום רך; שם כ"ו ה' דמס' מדות במקום דמ"ט מדות; שם ב"ח ל"ב ובפילתו היה במקום כפילתו והיה; שמות כ"ח ל"ז ששה בשלשה במקום עושה בשלשה. וביחוד בלעו הסופרים דרך אורחות המלים אשר לא ידעו שחרן, כמו תיבות הלעז, וגם

האחרונים נלוו אליהם וחדשים מקרוב באו והוסיפו טעיות ושבושים. ולא די להם בשבושים הישנים אשר ירשו גם המה ואשר עליהם אנו מצטערים, אלא שמגלגלים עלינו גם את החדשים [31]! גם ראה זה מצאתי, אשר נכנסו לתוך פרש"י הרבה מדברי מבאריו ומפרשי דבריו, בפרט מדברי הרמב"ן והמזרחי, כי לא היו המעתיקים והמדפיסים מכירים ומבינים, איה איפה הם סוף דברי רש"י והתחלת דברי המפרש. לפעמים גם ידי זרים חלו בפרוש רש"י, ובצדיה שנו והחליפו באיזה מקומות [32), וכבר התעוררו אנשים חכמים על השנויים וההוספות והשבושים האלה, כנודע לכל מֵעִין בפרושיהם ובספריהם [33]), ובלתי ספק כל מבין דבר לאשורו יודה ויגיד, כי רק ע"י הַיְשָׁוָאַת כתבי היד הישנים, הקרובים יותר לזמן המחבר ומעתיקי ספרו הראשונים, ועפ"י ספרי דפוס הישנים שאין בהם מטעיות החדשים ושבושיהם, נוכל לברר את האמת בנוסחאות השונות, וכן העיר החכם צונץ בספרו Zur Gesch.S. 64 לאמר: כל החפץ לגשת אל המלאכה הכבדה והכבודה הזאת צריך לחפש אחר כ"י וספרי דפוס ישנים וגם ספרים הנוגעים לענין פרוש רש"י, שיהיו כלם לאחדים בידו. וכבר בשנת שס"ח קם אחד מתלמידי הגאון מהר"ל מפראג, ר' יוסף בר יששכר שמו, וחבר את הספר „יוסף דעת", מלא הגהות ותקונים לפרוש רש"י (וערב ובלל בתוכם גם תקוני הנימטריאות לר"י בעל הטורים), והמדפיסים השתמשו לפעמים בהגהותיו ושנו את הנוסחא עפ"י דבריו מבלי הזכיר את שמו, ובפרט העתיקו את ההוספות אשר הוא מביא מתוך רש"י כ"י על קלף ישן משנת נ"ג לאלף הששי וספחו אותן אל פרוש רש"י בשם „רש"י ישן", כי לפני זה לא היו נמצאים בפרוש רש"י רק הוספות מעטות בשם ר"י (ר"ל ר' יוסף), והם לר' יוסף קרא, המעתיק הראשון אשר הרחיב את פרש"י ע"י הוספותיו כמו שאמרנו.

והנה לבעל „יוסף דעת" לא הי' רק כ"י אחד ודפוס ישן אחד, ולי עלתה בעזרת השם ית' שהגיעו לידי כמה וכמה כ"י וספרים נדפסים ישנים, גם ספרים שונים השייכים לפרש"י הרבה מאד, ועליהם שמתי עין עיוני בשקידה רבה להוציא מהם שנויי נוסחאות והלופי גירסאות, כדי לברר וללבן ולהעמיד על נכון את דברי רבנו בפרושו. וכלל היה לי שלא לשנות מדעתי הנוסחאות בפנים הפרוש [34]), אף כי ראיתי פעמים הרבה ברור כשמש בצהרים שיש שם איזה טעות. ואין בכלל דברי אלה מה שתקנתי בכמה מקומות הלשון בעבר ובעתיד, בזכר ובנקבה, בנקודות המפרידות בין דבור לדבור (עי' לקמן צד 16 הערה 44) או בתקון סדר המוקדמים

סימני ראשי התיבות היו למכשול ולפוקה למדפיסים ולמגיהים, כמו שמות כ"ג י"ט מצאו איזה מדפיסים אותיות מ מ' וחשבו שהכונה מ מ ש ובאמת ר"ל מ מ ה.

[30]) ראה למשל בראשית מ"ט י"ז: יכמון כ מ ו יארוב, מלת כמו מיותרת בזה, ונשתרבבה ע"י שווי הלשון ושגרתו, ומש"כ לפני זה כ מ ו פתן בא לחרגם גם הכ"ף אשר במלת וכפתנא.

[31]) למשל בראשית מ"ט כ"ו (וע"ש הערה י"ח) סדרתי הנוסחא לפי כ"י וספרים נדפסים מזמן קדום, אשר על פיהם הדבור הזה אחד הוא, וכן נכון, וכל המדפיסים האחרונים נמשכו אחר שבשן אחד ושבשו וחלקו את הפרוש ד"ה תאות לשלשה חלקים. ע' גם לעיל הערה 28.

[32]) בראשית א' כ"ו; במדבר כ"ד י"ט וכ"ג; דברים ל"ב כ"א.

[33]) וכבר צוח על זה המדפיס את פרוש רש"י ברימיני בהקדמתו ויאמר, שכל אחד מוסיף וגורע כפי חפצו ורצונו, והוא כאשר בא לעיר ריטיני נתן זאת אל לבו ולקח מאשר השיגה ידו הדפוסים והכתובים ולא מצא גם אחד מהם ממש לשון רש"י ז"ל רק הנדפס בבולוניא טוב מכלם כי הגיה את הטופס האלהי מה"ר יוסף שטרוסבורק וכו'.

[34]) מטעם זה לא שלחתי על פי הרוב את ידי למחוק את הדברים שהוסיפו האחרונים מסברת עצמם, ואינם נמצאים בכ"י, אבל הנחתי אותם כמו שהם והסגרתים בשני חצאי עגול כזה ( ).

והמאוחרים [35]). כי הרבה מצאתי שהדברים האלה טעות הם, טעות סופר או מדפיס [36]), ובא רעהו והוסיף חטא על פשע, וקמו המבארים ודרשו מה שדרשו או הניחו בצ״ע למה הקדים רש״י את פרושו או אחרו, ולמה באר המקראות שלא כסדרם, ובאמת הדברים פשוטים כמו שהעירותי.

והיה מן הראוי שאזכיר בזה את הספרים הנדפסים ואת כתבי היד אשר השתמשתי בהם בעבודתי, אכן הדבר הזה יארך מאד, ואם באתי לפרוט את כלם ולהזכירם אחד אחד, יהיו די למלאות בהם ספר בפני עצמו. אשר על כן אמר רק בכלל, כי מלבד כ״י הרבה הנמצאים בידי אנשים פרטיים היו לפני כתבי היד אשר באיטליה: רומא (Bibl. Vittorio Emanuele; Casanata, Angelica, Vaticana) פלורנץ, פארמא, מודינא, ריגיו דאמיליא, מאילאנד וטורין; באנגליא: לונדון (British Museum) ואוקספורד (Bodleiana); בצרפת: פאריז; באשכנז: ברלין, מינכען, המבורג, נירנבערג, פפרימ וליפסיא. ומכלם אינני מזכיר ביחוד רק כ״י אחד, יען הוא עולה על כלם בשנויי הנוסחאות ובהוספותיו. הכ״י הזה — בעל שני כרכים גדולים — שייך לבית עה״ס במינכען [37]), והוא כולל פרש״י על תנ״ך מעורב עם דברי מפרשים אחרים, אשר הביאם המעתיק (תלמיד מתלמידי ר׳ יוסף קרא) לפעמים בשם אומריהם והרבה פעמים בלי הזכרת שמם. וזאת מצאתי כמה פעמים, כשמביא המעתיק פרוש מפרושי הזיל הוא מקדים דברי שיר ומגדיל אותיות הכתיבה, וגם מוסיף דברים מדילה [38]). וכן אירע בפ׳ וירא פסוק ואברהם עודנו עומד; אחרי דברי רש״י „תקון סופרים הוא זה״ הוא מוסיף לאמר: „אשר הפכוהו רבותינו ז״ל לכתוב כן״. וברור הוא אצלי, שההוספה הזאת, אשר כבר עמדו עליה אנשי שם [39]) ואשר לא מצאתיה

---

[35]) ומה שיש לתקן עוד לע״ד בענין הזה: בראשית ה׳ כ״ד ויתהלך וכו׳, נראה שכל הנאמר כאן מוסב על פסוק כ״ב ולא על פסוק כ״ד. שמות כ״ה ל״ג נמון להקדים באור שלשה גביעים ולאחר באור מלת משקדים, כי כן הוא הסדר בקרא. אמנם בפסוקים שמביא רש״י לראיה מתוך כה״ק על אמתת פרושו אין מוקדם ומאוחר, והוא מביאם כפי שעלו בזכרונו, ד״מ בשמות ט׳ ל׳ הוא מביא תחלה את הפסוק בראשית י״ט ד׳ ואח״כ את הפסוק בראשית ב׳ ה׳. אבל בבראשית מ״ט כ״ב אפשר שע״ל מאסף אותם (שפטים י״ט ט״ו) תחת מאסף אותי (שם שם י״ח), כי כשיש ב׳ פסוקים בפרשה אחת אין טעם להניח את הראשון ולהביא את האחרון; ובדפוס אישאר (Ixar) חסרה הראי׳ משפטים לגמרי.

[36]) שפתי רש״י ז״ל ברור מללו ולשון עלגים היתה רחוקה ממנו, ולא עוד אלא שלפעמים הוא משתדל להוסיף לוית חן לדבריו בהשתמשו במליצות כה״ק או במליצות הכז״ל, כמו בראשית ג׳ ח׳: דבר דבור על אפניו (משלי כ״ה י״א); שם ט״ו י״א: לטוש עלי אוכל (עפ״י איוב ט׳ כ״ו); שם י״ט כ׳: עיר קטנה ואנשים בה מעט (קהלת ט׳ י״ד); שם ל״ד כ״ז: לפשט את החללים (ש״א ל״א ח׳); שמות כ״ה ו׳: שמן זית זך להעלות נר תמיד (עפ״י שמות כ״ז כ׳); שם ל׳ כ״ט: כי כן יסד המלך (אסתר א׳ י״ח); דברים ל׳ י״א: חבוש בטמון (איוב מ׳ י״ג); שם ל״ב מ׳: למען חוות לה ברק (עפ״י יחזקאל כ״א ט״ו); שמות ט״ז כ״ב: מה יום מיומים (ב״מ נ״ט ע״ב). וכן מצאנו כאלה גם בשאר פרושיו, כמו שהעירותי בספרי Beiträge צד 32 (ושם שורה 21 צ״ל שאפן רוח כתנים, ירמי׳ י״ד ו׳).

[37]) ע׳ רמש״ש ברשימתו לכה״י אשר במינכען ס׳ 5 (במהדורא ב׳ צד 2).

[38]) למשל מה שנמצא ברש״י בראשית ל׳ כ״ב „והוא שיסד הפייט״ הרחיב המעתיק וכתב: „והוא שיסד הקליר נוחו עדן בפיוטו של יום הכסא הארמון וכו׳״, ואין אלו דברי רש״י בעצמו כאשר חשב בעל עמודי העבודה בספרו צד 31, ועינו הטעתו במה שראה בקונטרס (פראכפעקטוס) של החכם פינגער צד 61.

[39]) ע׳ דברי הרשב״א המובאים בפרוש המזרחי שם וע״ג במאור עינים פ׳ י״ט ובמנחת שי לזכריה ב׳ י״ב ובכרם חמד חלק ט׳ צד 53.

בכ״י האחרים הישנים, באה אל פרוש רש״י פנימה מתוך כתב היד הזה, ומעולם לא עלה על דעת רש״י ז״ל להוציא דברים כאלה מפיו הטהור.

ועתה אודיע את דרכי במלאכת עבודתי בנוגע לגוף הספר ולהגהתו. במהדורא קמא מספרי הבאתי את כל השנוים שמצאתי בכה״י ובספרים הנדפסים, ונתתי להם מקום בשולי הגליון מלמטה בתוך הערותי. הדבר הזה לא יכלתי עשותו במהדורא השני הזה, כי כרב לספרים הרביתי למצוא שנוים רבים מאד, יקצר הגליון מהכיל את כלם, וגם התעלת היוצאת מהם לפעמים אך מעטה היא, ויותר ממה שיועילו ישחיתו, כי יבלבלו את הקורא שאינו בקי בדרכי הבקרת, ויעצרו בעדו ממצוא את האמת, אשר אותה הוא מבקש ואליה הוא נושא את נפשו. ומצד אחר הנה לרגלי חקירותי בכל המון כתבי היד וספרים הנדפסים סִגַּלְתִּי לי את היכלת לדעת מה לרחק ומה לקרב ולהבחין בין הנוסח הנכון והעקרי ובין המוטעה והמשובש, ובעסקי שנים רבות בדברי רש״י ז״ל ובפרושיו בכבד ראש ובעיון, למדתי את חֵכִי לטעום את טעם אמרותיו הטהורות, אשר על כן הרהבתי עז בנפשי לסמוך על דעתי ולהשען אל בינתי, והיה מנהגי לשים לי את כה״י היותר מחוקנים לקו ואת נוסחאותיהם השונות שמתי זאת לעמת זאת, לדעת עד כמה יש ביניהן הסכמה ועד כמה הן רחוקות זו מזו בדבר מן הדברים, והנוסחא אשר מצאתיה מסכמת יותר לענין הדברים ומתאמת לדרכו של רש״י ולשמוש הלשון שהוא רגיל בו, בה בחרתי ואותה אני נותן לפני הקורא. ואני זאת תקותי, כי באופן הזה צָלַח חפצי בידי ברב המקומות להשיב את פרושו של רש״י כבראשונה ואת נוסחאותיו כבתחלה, ולצרוף את הדברים ולזקק אותם שבעתים, כמו שהיו קודם שנשתבשו. ואמנם יש, אשר מצאתי נוסחא טובה וישרה רק באחד או שנים מכתבי היד, או שמצאתי שתי נוסחאות ושתיהן כאחת טובות הנה, או שעלה ספק בלבי בנוגע לנוסחא מן הנוסחאות אם היא העקרית אם לא, ואז הנחתי את הנוסחא כמו שהיא לפנינו בספרים הנדפסים, ואת הנוסחא החדשה, ועל פי הרוב היא הטובה והעקרית [40]), הוספתיה בשני חצאי מרבע [ ], והקורא את אשר יבחר יקרב. ולפעמים הוספתי בציון כזה נוסחאות הבאות להשלים את הנוסח שלפנינו, אשר נלקה בחסר, וע״י ההוספה שבכ״י יובנו הדברים הסתומים והחתומים. רק לפעמים, בפרט בגליונות הספר הראשונים, הדפסתי את הנוסחאות בתוך הערותי בשולי הגליון, ועל פי הרב עשיתי זאת במקום שראיתי, כי הנוסחא החדשה ארוכה מאד ויש בה כדי לבלבל את הקורא. — גם „לדבור המתחיל״ שמתי את לבי ואת עין עיוני, ר״ל להמלים וחלקי הפסוק אשר עליהם מוסביב פרושי רבנו, והדפסתי אותם באותיות מפוזרות כדי להעיר עליהם את הקורא, כי ראיתי בזה תועלת גדולה מאד, והרבה פעמים אי אפשר כלל להבין את דברי רש״י אם לא נדע בברור ובדיוק איזה פסוק ואיזו מלה הוא בא לפרש [41]). המדפיסים הראשונים חטאו בענין

---

[40]) ראה למשל בראשית י״ב י״א „מתוך צניעות שבשניהם״ ונוסח כ״י הוא „מרב צניעות שביניהם״, והוא לשון יותר נאות לכונת הענין; שם כ״ד כ״ט: „וירץ, למה רץ ועל מה רץ״, ואין דרכו של רש״י לדבר כן, וע״כ יתכן הנוסח „וירץ למה ו י ר ץ א ל א ויהי כראות״; שם ל״ז ח׳ „תפלה כ מ ו נפתולי״, אין ספק כי נוסח „תפלה כ ל ו מ ר נפתולי״ הוא הנכון; שם ל״ה א׳: „בדרך״, העיקר „נדרך״ כמו שהעירותי שם הערה א׳ (ראה לעיל צד XII הערה 29) כן הוא בתנחומא; שם ל״ז כ״ה „ורבותינו פרשוהו״ הוספתי מלת „לו״ עפ״י כ״י, כי בלא זה הי׳ משמע שפרשו כן חכמי התלמוד את המלה הזרה שבמשנה, ולא כן הוא אבל ר״ל שרבותיו של רש״י פרשוהו ל ו; במדבר ט״ז י״ב „שאין להם עלייה״, הוא בלי ספק הנוסח הנכון, שהרי מלות ל א נ ע ל ה בא רש״י לבאר.

[41]) במקומות הרבה נעלמה מעין החכמים כונת רש״י והרבו להקשות על פרושיו ועל

הזה הרבה מאד וגם כה״י אינם נקיים משגיאות, אבל יש שהיו המעתיקים מקפידים בדבר, וביחוד אזכיר את אחד מכה״י אשר בבעה״ס קאזאנאטא, אשר בו כל „דבור המתחיל״ נתון במסגרת אדומה. והנני להעיר בזה ג״כ, כי שניתי את מלות דבור המתחיל בענין מלא וחסר, שיהיה הכל מְכֻוָּן אל המסירה אשר מורשה היא לנו. ולא דבר קטן יהיה זה בעיני כל מבין דבר לאשורו, כי כמה הלכות ודינים תלויים במלאות וחסרות כידוע, וע׳ למשל בסנהדרין ל״ו שהוציאו ממה שכתוב לא תענה על רֹב חסר יו״ד שאין הולקין על מופלא שבב״ד ומפני זה מתחילין בדיני נפשות מן הצד (והדברים מובאים גם ברש״י במקומו, שמות כ״ג ב׳). ואין לנו חלק במעשה תעתועיו של האיש המתחכם טיכזען (ואחריו גם אנשים אחדים מבני״), אשר התפאר בחכמתו ובדעת שפת קדשנו, ובאמת חכמת מה לו, והוא עמל לריק להכין בספרו חלופי נוסאות במקרא למאות ולאלפים מאשר מצא בפרוש רש״י התיבות של ד״ה כתובות פעם מלאות ופעם חסרות. אמנם אין להביא שום ראיה מכתיבת התיבות בפרוש רש״י, אשר היתה מעשה ידי סופרים מעתיקים ולא מרש״י עצמו באה לנו, כי מכמה מקומות נראה לי, שרש״י כתב פרושו על הגליון (כמו שהעירותי למעלה), ואחריו באו הסופרים והוסיפו את ד״ה, וכל אחד כתב לפי דרכו וחפצו. גם ראיתי ונתון אל לבי לנקד לפעמים מלה אחת בפרש״י כדי להקל על המעַיֵן, או במקום שהטעות קרובה או שגורה בפי ההמון [42]), ומפני הטעמים האלה הצגתי לפעמים נקודה או קו, להפסיק בין מאמר למאמר ובין ענין לענין הפסק גדול או קטן כפי הצֹרך [43]), גם הקפדתי מאד להציג שתי נקודות אחר כל דבור ודבור, למען ידע הקורא בנקל ראשית הדבור וסופו [44]). גם על תרגום המלות בלעז, הנמצא בפרוש רש״י, שמתי עין בקרת לתקן אותו עד שידי מגעת. הלעזין האלה על הרֹב הן לשון צרפת הישנה, ומאחר שלא היו המעתיקים והמדפיסים בקיאים בה, שחתו את הלעזין וינכרו

דבריו, מפני הטעות בקוים המפסיקים, אשר על ידה נחלק דבור אחד לשנים או נעשו שני דבורים לדבור אחד. ראה למשל שמות ו׳ ב׳ „וארא, אל האבות״. כמה דרשות נדרשו כדי ליישב את הדברים האלה ולבאר למה הוסיף רש״י מלות „אל האבות״ ומה רצה לומר בזה! ובאמת הדברים פשוטים מאד, כי אין זה דבור בפני עצמו, ומש״כ „אל האבות״ קצר בזה לשון הכתוב, אשר הוא בא לפרשו (וברמב״ן נמצא באמת „וארא אל אברהם״, ע׳ בהערתי שם). ובויקרא ה׳ ג׳ „והוא ידע״ הוא דבור המתחיל, וכמו שבארו החכמים שהבאתי דבריהם שם בהערה א׳, ובספרים הנדפסים „ו ל א ידע ששכח וכו׳״ וטעות היא. במדבר ה׳ י״ג ד״ה ועד אין בה וכו׳ הכל דבור אחד, והמדפיסים חלקוהו לשנים בהציגם נקודות מפסיקות אחר תיבת „שותה״. וע׳ בגמרא סוטה ב׳ ול״א ותמצא, כי מתיבת „ועד״ דרש רש״י הא אם יש בה וכו׳ ומתיבת „בה״ דרש בטומאה אבל וכו׳, ואני רמזתי ע״י אותיות מפוזרות על התיבות, אשר עליהן מוסב הדרוש ורי להכיטא ברמיזא, וע׳ גם במדבר ל ג׳, שהוספתי ד״ה ש ב ו ע ה (בשם הרה״ג ר׳ שלמה זלמן בראדי נ״י דיין בק״ק אונגווארי), ועי״ז דברי רש״י ברורין כשמלה וכל הקושיות שהקשו עליהם המפרשים, וביחוד הרמב״ן, ישאם רוח. והנני לתקן פה טעות שטעיתי בויקרא י״ד י״ב, כי נטשכתי אחר הספרים הנדפסים והדפסתי גם אני ל ה נ י ף בתור ד״ה ובאותיות מפוזרות, ובאמת ציל ו ה נ י ף כלשון הכתוב (על זה העירני הרב ד״ר באמברגר בהאנוויא).

[42]) ראה לדוגמא דברים ל״ב ו׳: וְכֹנְךָ, מלה המשתמשת כן בנפרד ובנסמך, כמו במ״א ז׳ י״ג, ישעיה ל״ג כ״ג, וכן שפטים ה׳ ט״ו לדעת קצת המבארים.

[43]) למשל בראשית ל״ב כ״א, שם הוספתי קו אחר מלת א ף, שהוא פרוש ע ל פ נ י ו שהוא כמו ע ל א פ י ו ועינינו ענין חרון אף וכעס, ובספרים הנדפסים „אף הוא שרוי וכו׳״ שאין לד שום טעם.

[44]) ואראה לך איזה דוגמאות ממה שחטאו המדפיסים בענין ההפסקות בסוף פסוק. ע׳ בראשית סוף פרשה י״ח; שם מ״ז כ״ה; שמות כ״ז ל״ב; ויקרא י״ט כ״ד; שם כ״ה מ״ח, ותמצא איך משכו את הפסוקים מזה אחר ומזה אחר.

אותיותיהם זה בכה וזה בכה, ועתה הרבה פעמים אין להציל מפיהם דבר אמת כי משחתם בהם מום בם. ויקרה לרב כי הלעזין הסרים לגמרי בכ״י ובספרים הנדפסים, או שהם נכתבים בלשון המדינה אשר בה היה הכותב חי; ראה למשל באוצר השרשים לרד״ק ובמכלל יופי פ׳ שמיני שהביאו כשם רש״י תרגום של שמות העופות בלשון ארצם, ולא בלשון צרפת אשר ברש״י שלפנינו. ואני הנה כמה טרחות טרחתי וכמה יגיעות יגעתי, כדי לתקן את הלעזין כהלכתם, ואף גם זאת עשיתי כי עמלתי והפשתי בתוך מדרשי המלים, עד שמצאתי את תרגום הלעזין ואת כונתם בדיוק. אולם לא מצאתי לנכון להציג את התרגום בשולי הגליון, כמו במהדורא קמא, כי עי״ז הייתי מוכרח לקצר מאד ולצמצם בדברים, ומצד אחר — לשנות את הדברים בכל מקום אשר רש״י מביא מלה אחת, אשר כבר מצאנוה במקום אחר. אשר על כן אספתי את כלם בקונטרס הלעזין אשר בסוף הספר, ושם סדרתי אותם עפ״י א״ב ובארתים באור מספיק אף תרגמתי אותם ללשון אשכנז, והנקל יהיה למעין למצוא שם את מבוקשו.

ואפן עתה לדבר דברים אחדים על הערותי. כי מלבד החפץ העז והתשוקה הגמרצה, להקים פרש״י על מכונו ולנקותו מכל השגיאות וההוספות אשר הובאו אל תוכו פנימה, זאת היתה כונתי שתהי׳ מלאכתי לעזר ולתעלת לכל איש אשר נשאו לבו להבין את דברי רש״י על בורין, על דעת מחברם ועל כונתו האמתית. אשר על כן הוספתי בשולי הגליון מלמטה הערות רבות, ובהן העתקתי מתוך פרש״י על התלמוד [45]) את כל הנמצא בו מפרושי רבנו על פסוקי התורה, אשר הביאום הכמז״ל בדבריהם בהלכה ואגדה, והצגתי את פרושיו אלה לנוכח באוריו בפרוש התורה, ועל ידי זה הנקל הוא לרדת עד סוף דעתו ולהבין את כונתו, כי לרב מה שפרש רש״י בתלמוד הוא באריכות יותר ממה שכתב בפרושו על התורה, ותיבה אחת שהוסיף שם תכלול לפעמים תרוצים על חבילות קושיות, וכמה פעמים בעת שהעתקתי את פרוש רש״י שבתלמוד אמרתי אני אל לבי, אלו היו המחברים משגיחים על אמרותיו אלה לא היו צריכים לפלפל כל כך ולהעתיר דברים וללכת בדרך מרחוק למצוא את האמת! גם תצא מהערותי אלה תועלת רבה לאנשים, אשר לא צללו במי ים התלמוד האדירים ושבילו לא נודעו להם כשבילי שאר הספרים, כי מתוך שהבאתי את הדברים, אשר כתב רש״י בפרוש התלמוד באריכות הלשון וביתר באור, במקומם הראוי להם, יהי נקל לכל איש לבוא אל חדר הוראתו של רבנו שלמה. אף אם נאמרו דבריו בלשון התלמיד שהקורא אינו רגיל בו. גם שקדתי להעתיק מתוך פרוש רש״י בתלמוד מה שיועיל להבנת המלות הזרות והקשות אשר בפרושו על התורה, ובמקום אשר נפקד פרושו בתלמוד, העתקתי תחתיו פרוש הערוך. כן העירותי בכל מקום על באורי רש״י בפרושו על תנ״ך שיש להם איזה יחס לבאור הפסוק או המלה שאנחנו בו, כדי להעיר את המעיין להשוות את דברי רבנו ולשים אותם אלה לעמת אלה, למען דעת אם הם מסכימים מכל צד או אם יש הפרש ביניהם, ולפעמים תצא לנו תורה שלמה מהשוואות כאלה. אף לא חדלתי להעתיק לפעמים בדרך קצרה פרושים נכונים מספרים שונים, אם ראיתי שהם ראויים להפיץ אור על דברי רש״י בפרט במקומות קשי ההבנה, אשר כבר עמדו עליהם המפרשים. ויש אשר הביא רש״י ז״ל לפעמים ממאמרי התלמוד והמדרש רק את ראשיתם וסמך על המעיין שיחפש את כלם

[45]) פרוש רש״י לתלמוד מלא שבושים בדקדוק הלשון ע״י מה שהשחיתו המדפיסים בחלוף המין והמספר, כנודע לכל מי שקורא בו בעיון ולא במרוצה, ואני כשהבאתי את דברי רש״י העתקתים לפי נוסח עין יעקב, כי בו ימצא לרוב הנוסח הנכון.

במקומם, ואני ראיתי כי טוב למלאות את החסרון והשלמתי את המאמרים ההם בהערותי. ודע כי אם העתקתי פרוש רש״י בתלמוד ממקום אשר רמזתי עליו במראה המקומות (ואם רשמתי שם שנים או שלשה מקומות מהתלמוד, לקחתי לרב מה שפרש רש״י במקום המצוין בראשונה, ורק לפעמים העתקתי את הפרוש גם מהמקום השני אם נמצא בו דבר חדש בענין ההוא) חדלתי מלציין את המקום עוד הפעם בהערותי, רק אם לקחתי את הפרוש ממקום אחר בתלמוד ציינתי בהערותי מאיזה מסכתא לקחתיו ובאיזה דף הוא נמצא, ולאהבת הקצור הצנתי לרוב כוכב כזה * תחת שם „רש״י". גם בכל המקום אשר הבאתי באור מה מספרים אחרים, את מאמר אסתר קימתי וכתבתי תמיד הדבר על שם אמרו, ואם ראיתי לפעמים צרך לחוות דעתי הקלושה רשמתי לפני דברי לסימן אותיות „א״א", רצוני לומר „אמר אברהם".

בנוגע למטרה השלישית, אשר שמתי נוכח פני, הנה טרחתי להראות בכל עמוד ועמוד מתחת לגוף הפרוש את המקור, אשר ממנו שאב רש״י את דבריו, ואיש ואיש יראה בהשקפה ראשונה מוצא הדבר ולא יצטרך לבלות הזמן בחפוש כה וכה למצוא איפה הוא מקור דברי רש״י בספרי חז״ל, וכן רשמתי גם את הפסוקים המובאים בדברי רבנו [46]). ואל יבהל הקורא להשיב, שכבר נדפס בחומשים עם פרוש רש״י מראה־מקום כזה, כי אין מן הצרך להביא ראיות רבות כדי להוכיח, שמראה־המקום — אשר התחילו להדפיסו מעת אשר יצא לאור עולם בפעם הראשונה חומש ורש״י עם שפתי חכמים בשנת ת״מ — הוא משבש מאד, וכמעט אין לך פרשה אחת, אשר אין שם משגה וטעות. ואף גם זאת כי אני לא לתקן את מראה־המקומות אשר לפנינו בלבד באתי, כי אם למלאות את החסרון אשר בו, ונתתי את לבי לחקור ולחפש ככל האפשר למצוא את המקור אשר ממנו שאב רבנו את פרושיו, ולא שקטתי ולא נחתי עד שמצאתי מקום מוצאם בתלמוד בבלי או בירושלמי, בתוספתא, במכילתא, בספרא, בספרי, במדרש רבות, בפסיקתא, בתנחומא, בפרקי דר״א, בילקוט, בתרגומים, גם במדרשים שונים אשר אינם מצויים ביד כל אדם, ובספרי הראשונים כגון מחברת מנחם ותשובות דונש ודומיהם, כאשר עיני הקורא המיטיב לראות תחזינה מישרים. ודבר גדול הוא ידיעת מקור הדברים, ופעמים רבות היה בעיני הפלא ופלא כי ראיתי את המפרשים מבקשים חשבונות רבים בספר הישר [47]), ואלו היו מטריחים על עצמם להעמיק בענין במקום מוצאו ולעיין שם במקורו ולראות איך נמשכים הדברים למה שלפניהם ושלאחריהם, היו מגיעים אל התכלית בהבנת פשטם של דברי רבנו. ע׳ בדברים היקרים אשר כתב בענין זה בעל צידה לדרך בהקדמת ספרו. — והנני להודיע בזה את דרכי במראה־המקומות אשר הצגתי בכל עמוד ועמוד. בכל מקום

---

[46]) רש״י ז״ל לא הודיע את מקור הפסוקים בבה״ק, כי בזמנו לא היו עוד פרשיות כתבי הקדש ופסוקיהם מסמנים במספרים (ראה מש״כ במחברתי Ueber den Einfluss des hbr. Buchdrucks פרשה ה׳, צד 31 והלאה), ורק לפעמים הוא מסמן את אחד הפסוקים במה שהוא מזכיר את הספר או את ענין הפרשה, אשר משם הוא מביא את פסוקו, כמו שמות י״ד י״ב „דדוד", „דאבשלום", ושם ט״ו ב׳ „ושל ישעי׳ ושל תהלים"; ואולם הוא מביא את הפסוקים עפ״י הזכרון, וע״כ לפעמים יצאה שגגה מאת השליט. למשל בראשית ל״ו ל״א „ובימי אסא" תחת „ובימי יהושפט" (ע״ש הערה ז׳); שמות ט׳ ל״ג „דעזרא" וצ״ל „דדניאל". וכן מצינו לפעמים שהוא מביא דברים מבה״ק עפ״י הזכרון, ושגה לכתוב מה שלא נמצא בספרים, כמו בראשית מ״ט י״ז „וילפת שמשון כו׳ ושעל הגג מתו" (ובדפוס אישאר: וכל שבתוך הבית ושעל הגג מתו), ומלות „ושעל הגג מתו" אינם בכתוב; ובלקח טוב מביא כאן פסוק ויך אותם שוק על ירך (שפטים ט״ו ח׳) לראיה.

[47]) כן נקרא רש״י בפי המפרש רבי אהרן אלרבי

אשר פרוש רש״י נובע מהמדרש באותו ענין, כגון בס׳ בראשית מב״ר, בס׳ שמות ממכילתא ושמ״ר, בס׳ ויקרא מספרא, בס׳ במדבר ודברים מספרי, ובכל התורה מתנחומא[48]). קראתי בשם את המדרש בלי הזכרת הפרשה, ואם הובאו דברי איזה מדרש שלא במקומם ציינתי גם את הפרשה. בכל מקום שמביא רש״י דברי המדרש בשנוי לשון או שנראה מדבריו שהיתה לפניו נוסחא אחרת, הצבתי לפני מראה־המקום אות ע׳ לעורר את המעין שימצא שם דבר חדש; לפעמים כתבתי גם וע׳ ורציתי לומר בזה, שדעה דומה לזו שברש״י או דעה מתנגדת לה תמצא במקום המצוין. ויש אשר ציינתי את המקום בתלמוד או במדרש רק בפעם הראשונה, ואם הביא רש״י את אותם הדברים גם במ״א ציינתי במקום השני רק לעין במקום הראשון, ומשם יקח המעין את ידיעת המקור. לפעמים אמרתי בהערותי או במראה־המקומות לעין בלקוטים, וכונתי על הלקוטים אשר סדרתים בקונטרס מיוחד בסוף הספר. כי איזה ענינים לא יכלתי להעיר עליהם כראוי במקומם, ומאחר שהם ראוים לעמוד עליהם ולהאריך בהם, יחדתי להם שם מקום מיוחד, ושם נפקדו ונקראו בשמותם גם הסופרים והספרים המובאים בפרוש רש״י וקצת מתוספות המעתיקים אשר מצאתי בכ״י.

טרם אסיים ראיתי להעיר עוד על התנחומא אשר היה מסודר לפני רש״י. בלי להאריך בחקירותיו של הרב דר׳ גרינהוט בס׳ הלקוטים בענין זה על יסוד ראיות רבות הלקוחות מהילקוט, הנני מסכים בכל זאת — כמו שהעירותי כבר במש״כ צד 408 הערה ד׳ — למה שהעלה, אשר רש״י ז״ל היה לפניו תנחומא (ויש שקראו אותו ילמדנו) יותר שלם מהתנחומא שלפנינו, ובו נמצאו ובו היה כל הדברים, אשר הראיתי במראה מקום שהם לקוחים מתנחומא א׳ או ב׳ או שהביאם רש״י בשם תנחומא ואינם בתנחומא שלפנינו (כמו למשל שמות י״ד י׳ שהביא רש״י דברים בשם תנחומא והם אצלנו בש״ר), ולא עוד אלא שממנו שאב רש״י כמה דברים אשר עליהם העירותי במראה מקום שהם נמצאים בפסיקתא רבתי (כמו בראשית מ״ח אות ב׳), מדרש אבכיר, מדרש אספה ומדרשים אחרים שלא היו לפני רש״י[49]). וכן כמה ענינים שאין מקורם ידוע לנו כלל, כמו למשל שמות ב׳ כ״ג נצטרע והיה שוחט וכו׳; שם ז׳ ט״ז ומדרשו עד שתשמע ממני וכו׳; שם ט׳ כ״ב ומדרש אגדה הקב״ה הגביהו וכו׳; ויקרא ד׳ ג׳ ופשוטו לפי אגדה כשכהן גדול חוטא וכו׳.

אגב זה אעיר שגם בדברי הלכה נראה שהיו לפני רש״י הברייתות אשר מהן לקח את דבריו ביתר שלימות, ע׳ שמות כ׳ י״ג לא תנאף; ויקרא כ״ה מ״ו להביא; דברים ט״ו כ״ג רק את דמו, כי לכל אלה הדברים לא מצאתי מקור בדברי חז״ל. ואלה הם המקומות אשר רמזתי עליהם בהערותי שהם נמצאים במכילתא דר׳ שמעון בר יוחאי, אשר יצאה לאור בימים האלה מתוך כ״י (מעשה ידיו להתפאר של ידידי ודעי ד״ר האפמאן): צד 116, 124, 150 במ״מ סימן 4, ואע״פ שאין לחשוב שלפני רש״י היתה המכילתא הנזכרת.

ואני טרם אכלה לדבר אקריב מנחת תודתי לידידי החב״ר הוא תלמידי לשעבר הרב החכם ר׳ חיים בראדי, רב דק״ק נחוד, שכבר יצאו לו מוניטין בעולם ע״י ספריו המהללים ברב התשבחות. הוא עמד לימיני לתמכני הן בהגיהו בהשכל ודעת את הגליונות לפני הקבעם בדפוס, והן בהאירו והעירו אותי ע״י רמיזותיו וע״י סברותיו, וכמה פעמים השתמשתי בהערותיו וגם נתתי למקצתן מקום בפני עצמו פה ע׳ XXII במאמר נקוב בשם תו חיים, כי חיים הם למוצאיהם.

ותהי השלמת החבור הזה פה ברלין, י״ב ניסן (הוא יום פטירת אבי ה״ר צבי הירש זצ״ל בשנת תר״ט) שנת תרס״ה לפ״ק.

אברהם ברלינר.

[48]) ע״ד תנחומא א׳ ותנחומא ב׳ ראה בלקוטים אשר בסיף הספר צד 433.

[49]) ע״ע מה שהעירותי צד 95 אות ג׳ וצד 100 אות א׳.